

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

УДК 347.1/7.001.11

Харитонов Євген Олегович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Харитонова Олена Іванівна,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри права інтелектуальної власності та корпоративного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРИВАТНЕ ПРАВО: ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ

Постановка проблеми. Право як соціально-природний феномен є елементом людської цивілізації (культури). Тому для характеристики цього феномена маємо розглянути базове поняття «цивілізаційні цінності», а тому з'ясувати зв'язок між ними й концептом приватного права та низкою пов'язаних з останнім правових концептів. Від вирішення цього завдання залежить визначення сутності приватного права та його місця в системі суспільних цінностей, формування правової ментальності й правової свідомості, забезпечення реалізації прав учасників відповідних відносин, установалення напрямів і засобів нормотворчості.

Стан дослідження теми. Зауважимо, що приватне право як цінність поки що не було предметом спеціального дослідження, через що авторам у теоретичній частині цієї розвідки доводилося спиратися головним чином на філософські, соціологічні, а також загальнотеоретичні дослідження. При цьому варто зазначити, що й останні мають поодинокий, несистемний характер, що ускладнювало виконання авторами зазначеного завдання.

Мета статті – визначення цивілізаційних (суспільних) цінностей і характеристика концепту приватного права під «ціннісним» кутом зору.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У процесі викладу основного матеріалу наукової розвідки ми виходимо з розуміння

цінностей як складника «Символічного Порядку», враховуючи, що вони виступають у ролі імперативів, норм та ідеалів для людської думки, людської дії та соціально-історичної творчості. Ці передумови можуть концептуалізуватися як Культура, Мораль або Символічний Порядок, передуючи не тільки оціночним діям Суб'єкта, а й самому Суб'єкту.

За певних умов (наявність дистанції між Суб'єктом та «ідеальним утворенням», яка унеможливорює ситуацію емпіричної реалізації такого утворення в дійсності; надання такому «ідеальному утворенню» вищої значущості – «ціннісного статусу» – в житті суспільства та індивіда; унеможливлення емпіричної реалізації таких утворень у самій дійсності, збереження за ними функції лише регулятивних норм і конструкцій) кожне явище може бути перетворене на цінність.

Отже, до зазначених регулятивних конструкцій можна зарахувати такі суспільні цінності, як Справедливість, Свобода, Право [1, с. 33–35].

Власне, зазначені світоглядні засади є основою правового натуралізму, прихильники якого вважають, що згідно з ним першоджерелом права є реально існуючі й чинні в соціумі закони соціальної природи, які мають відкриватися людьми й утілюватися ними у вигляді позитивного законодавства. Саме тому, що «римське право» є втіленням реально існуючих і чинних законів природного права, воно стало основою сучасного права в Європі [2], а похідний від нього кон-

цепт «Римське приватне право» є базовим для концепту Приватного права.

Поділяючи позицію щодо розгляду Римського права як універсуму (універсум, від лат. *universum*, лат. *summa rerum* – світоглядна категорія, що виражає всеохопне буття в його єдності, повноті, самодостатності. Ознака всеохопності полягає в тому, що Універсум не зводиться тільки до наявно-матеріального буття, а вміщує всі можливі явища [3, с. 656]), разом із тим уважаємо за доцільне торкнутися ціннісних аспектів його генези і трансформацій.

Передусім зауважимо, що давньоримський концепт права як суспільної цінності сформувався під дужими елліністичними впливами, котрі, втім, хибно було б оцінювати як «суто грецькі», оскільки за посередництва Греції до Риму проникає культура Сходу [4, с. 218].

Урахування особливостей розвитку локальних протоантичних цивілізацій і їхньої взаємодії з античними культурами дає підстави стверджувати, що разом зі сприйняттям низки філософсько-етичних надбань Близького Сходу в добу Античності відбувається й рецепція засад приватного права, сформованих на такому підґрунті в Античній Греції. Таке припущення не применшує значення досягнень юриспруденції Стародавнього Риму, однак дає можливість правильно оцінити джерела формування його концепту.

Отже, поглянемо, як уявляли генезу римського права правознавці того часу.

Широко відомою є сентенція Ульпіана, згідно з якою кожному, хто вивчає право, передусім варто зауважити, звідки виникло поняття «право» (*jus*). А отримало воно свою назву від слова “*justitia*”: адже, згідно з чудовим визначенням Цельса, «право є наука про добре і справедливе» (Д. 1.1).

Однак це відоме положення потребує додаткового тлумачення.

Передусім згадаємо, що термін “*justitia*” часом перекладають як «правосуддя», вживаючи при цьому слова «правосуддя» та «юстиція» як рівнозначні. Поряд із цим термін “*justitia*” перекладають як «справедливість», пов’язуючи його так безпосередньо зі згаданими раніше цивілізаційними цінностями.

Як на нашу думку, саме останній варіант відповідає концепту права у Стародавньому Римі, де наприкінці періоду Республіки та Принципату такі ціннісні категорії, як «справедливість», «добра совість», «добра воля», «громадська честь», «доблесть», «порядність», набули надзвичайної ваги.

Звісно, було б хибним стверджувати, що в повсякденній практиці не було порушень, що всі мешканці Риму дотримувалися цих засад. Але згадані терміно-поняття використовувалися як звичні (звичайні) для римлян, тобто були для них суспільними цінностями, а отже, мають (і будуть нами) розглядатися саме в такому сенсі.

Уявлення римського суспільства про справедливість, добро та зло, порядність і зловживання тощо були сформовані під впливом етичних положень давньогрецької філософії. При цьому вплив на філософію Стародавнього Риму багатьох досягнень філософської думки античної Греції – явище закономірне, оскільки остання виникла на V–VI століть раніше, а паралельно вони розвивалися вже в часи Римської імперії аж до її падіння. Саме в давньогрецькій філософії вперше сформовані морально-етичні категорії, що були сприйняті потім римською ментальністю. Отже, щоб з’ясувати характер і специфіку впливу давньогрецької філософії на концепт римського приватного права, варто, на нашу думку, з’ясувати, як її етичні вчення віддзеркалювалися в римській філософії загалом та у філософії приватного права зокрема.

За відомим виразом римського поета Горация, греки, взяті в полон, самі полонили переможців.

Але, не піддаючи сумніву слова Горация, поставимо питання: чому «експансія» грецької культури, зокрема філософії, у тому числі й етики, стала активнішою саме в цей період і тривала пізніше? Тим більше, що на початку «експансії» елліністичної культури вона зустрічала часом опір. Зокрема, чимало зусиль для подолання грецьких «індивідуалізму» та «марнославності» доклав Катон. Фактично деякий час «Стоїчний Рим» опирався проникненню елліністичного стоїцизму. Утім без особливого успіху, чинником чого було існування в республіканському Римі морально-психологічного ґрунту для парості ідей грецького стоїцизму. Система моральних цінностей, релігії тощо дають змогу вживати термін «Стоїчний Рим», вже коли йдеться про ранню Республіку, тобто VI–III ст. до н.е. [5, с. 67–96]. Тож не є дивною та обставина, що саме до цих витоків знову і знову звертаються римські автори на межі тисячоліть.

Зауважимо, що елліністична філософська думка синтезувала погляди, які не тільки відповідали загальним тенденціям розвитку античної цивілізації, а й відображали устремління Риму, його сутність на той час. Важливим було те, що стоїки прийшли до космополітизму. Саме в такій якості стоїцизм перейшов у римську філософію

[6, с. 454]. При цьому, з одного боку, підводилася філософська база під римський ідеал доброго громадянина – *vir bonus*, а з іншого – космополітизм стоїків трансформувалася у звичну для римлян версію про доцільність і необхідність існування їхньої держави як світової [7, с. 89–92].

Розквіт стоїчного вчення в Римі припав на останні роки Республіки – перші століття принципату. Найбільш відомими його адептами були Цицерон, Сенека Молодший, Марк Аврелій. Кожна із цих постатей ніби відображала бачення стоїцизму, властиве певному періоду римської історії: кінець Республіки, становлення принципату, кінець «золотого віку» Стародавнього Риму.

Не маючи змоги детально зупинитися на характеристиці їхніх поглядів щодо суспільних цінностей, лише в загальному вигляді торкнемося особливостей розуміння ними понять «справедливість», «право», «добročесність», «обов'язок» тощо.

Для філософських поглядів одного з найвідоміших римських стоїків – Луція Анея Сенеки Молодшого – характерна спроба поєднати принципіві положення давніх римських традицій (наприклад, переконаність в існуванні моральної норми як «норми життя») з індивідуалізмом стоїчного ідеалу мудреця. У цих питаннях він іде далі ортодоксального грецького стоїцизму, підтримуючи це вчення в тому, що треба жити у злагоді з природою, доброчесністю, але наголошуючи разом із тим, що мало просто пізнати добро: треба йти до доброчесності, бо воля має бути спрямована до добра, і допомагає в цьому моральна інстанція – совість [8]. Поряд з обов'язком перед самим собою є ще й обов'язок перед іншими, має бути злагода, що впливає з велінь природи, яка вимагає наслідувати доброчесності (лист 4.10).

Відправним моментом характеристики Сенекою концепту «справедливість» є те, що сутністю цього феномена він уважав рівність (лист 30.11; 47, 1–10), а кінцевим висновком – сентенцію: «Поводься з тими, хто нижче, так, як ти бажав би, щоб з тобою поводитись ті, хто вище» (лист 47.II).

Аналізуючи розділення етики, Сенека фактично визначає коло обов'язків доброчесного громадянина – своєрідний «кодекс цінностей» римлянина: «Перший твій обов'язок – визначити, що чого варте, друге – відміряти й обмежувати залежно від цього свої бажання, третій – турбуватися, щоб твої бажання та вчинки відповідали одне одному, а сам ти ні в тих, ні в інших не потрапив у конфлікт із самим собою» (лист 89.14). Якщо одного з трьох не буде, порушиться й усе інше. (Варто зауважити, що у своєму політичному

житті Сенека більше дотримувалася іншого положення стоїцизму, котре він принагідно цитував: «Доля веде того, хто бажає йти, і тягне того, хто не бажає слідувати за нею», чому завдячував крутими поворотами не тільки своєї кар'єри, а й самого життя).

Відлуння ідей стоїцизму на розуміння та оцінку стану моральних цінностей відчувається також у творах багатьох авторів I–II ст. ст. н.е. Зокрема, туга за класичними стоїчними (римськими стоїчними) чеснотами помітна в Тацита, котрий схвально оцінює Пета Тразея, що насмілювався морально протистояти Нерону (Анали, XIV, 12), зятя Тразея – стоїка Гельвідія Пріска, який сміливим відстоюванням своїх переконань викликав гнів Веспасіана й загинув (Історія, VI. 5–7) тощо. Жалкує він, що відійшли в минуле справедливі закони, які ґрунтувались на рівності, та й самої рівності вже немає (Анали, III. 26–28). (Утім часом Тацит підміняє наріканнями на несправедливі закони (тобто неадекватне правове відображення суспільних цінностей – Є.Х, О.Х.) критику несправедливих вчинків можновладців – Тиберія, Нерона, Доміціана [9, с. 56]).

Відродження республіканських стоїчних цінностей, сподіваючись на зміни на краще, вітав Пліній Молодший у панегірику імператору Траяну.

Прикладами доброчесності, справедливих діянь, дотримання права (фактично порівнянням суспільних цінностей) насичені вибрані життєписи Плутарха, котрий ставив мету етичну, вищу за історичне дослідження. (Такий самий методологічний прийом характерний для викладу біографій імператорів Светонієм).

Епікетет пропагував положення стоїчної доктрини щодо таких загальнолюдських цінностей, як необхідність підпорядкування законам природи, обов'язок кожного працювати на своєму місці для загального добра, необхідність піклуватися про суспільне та власне майно тощо. Разом із тим у дечому його вчення наближається до кінізму, що виглядає не випадковим, оскільки наближається занепад стоїчної школи в Римі.

Надзвичайно цікавим є бачення системи суспільних цінностей Марком Аврелієм Антоніном – «імператором-філософом», якого багато хто з дослідників вважає останнім великим стоїком Риму [10, с. 104, 106–107; 11, с. 87]. Загалом Марк Аврелій у «Роздумах» ґрунтується на загальних положеннях стоїцизму про взаємозв'язок усього у світі. Усі причетні до загальної божественної природи, загального розуму, а тому всі люди споріднені. Кожен виконує свою функцію, визна-

чену йому, на зразок членів організму, тому протидіяти іншому – протиприродне (Роздуми, 11,1). Усе має відбуватися згідно з порядком, установленим у природі, частиною якої є і ми. Добро частини – це те, що є добром для цілого (Роздуми, 11,3).

Стоїцизм як система, як академічне вчення продовжує існувати деякий час і після Марка Аврелія, однак стоїчна філософія втрачає свою популярність: етичні рекомендації стоїків, орієнтовані на обраного, незалежного від зовнішніх обставин мудреця, що сповідує «ідеальні цінності», були не надто придатними для застосування в повсякденному житті Римської імперії. Секст Емпірик із цього приводу саркастично зазначає: «До цього часу невідомий жоден мудрець, який відповідав би їхнім поглядам» [11, с. 267].

Загалом логічним виглядає, що стоїцизм із його вивіреною системою моральних цінностей і чеснот, спрямованих на забезпечення етичної основи співжиття людської спільноти, не міг не стати підґрунтям концепту Права загалом.

Однак визнання переважання публічних інтересів над приватними неминуче мало призвести до колізії цінностей, котра потребувала передусім філософського розгляду й вирішення.

Тому, крім стоїцизму, наприкінці Республіки й під час принципату в Римі цілком логічно набули популярності інші філософські напрями, що справили помітний вплив на приватне право як ціннісний концепт.

Зокрема, доречним у Римі тієї доби було епікурейство з його життєстверджувальним імперативом, відповідно до якого для щастя необхідно бути лише чесним і справедливим, а тому можна насолоджуватися життям і пікуватися про власну вигоду.

Ці положення на теренах Риму найбільш повно викладені в I ст. до н.е. Лукрецієм Каром у поемі «Про природу речей».

Згідно з епікурейським ученням, суспільства виникають за ініціативою людей, котрі намагаються забезпечити так самозахист, взаємодопомогу, обмін знаннями та послугами. Ґрунтуватися суспільство має на додержанні всіма його членами угоди про те, щоб не завдавати одне одному шкоди та допомагати слабшим (Лукрецій Кар. «Про природу речей». V, 1015–1027). Фактично це визнається ними головною суспільною цінністю.

Водночас, оскільки для природи характерні зміни, змінюється й характер стосунків між людьми. Тоді вони змінюють характер законів. Зміст останніх впливає не з природи (адже природа одна, а закони в різних суспільствах різні), а внаслідок розрахунку на позитивні зміни розу-

міння їх корисності, що властиве зазвичай людям видатним – фундаторам та організаторам.

Природно, що тоді виникає питання про розуміння «корисності», про характер поведінки індивіда, про стосунки його зі спільнотою та визначення співвідношення цінностей особистих і публічних.

У пошуках відповіді на них Лукрецій Кар ґрунтувався на традиційних римських уявленнях про такі цінності, як порядність, чесність, добро, зло тощо. Разом із тим названі цінності він нерідко піддає модернізації. Зокрема, реформується концепт *pietas* (доброчинність), що вважалося однією з основ життя римського суспільства.

У давнину *pietas* означало охорону й шанування сімейних святих. Пізніше йому було надано характер етичної норми, що вимагала доброго та уважного ставлення до членів своєї сім'ї, до співгромадян, до держави, до римських богів. Лукрецій Кар відійшов від релігійного аспекту цього концепту, розглядаючи *pietas* як добре (порядне) ставлення до своєї сім'ї й батьківщини. Він уважає, що страх смерті й загалом релігія порушують добродетель, змушують людей зраджувати батьків і батьківщину (Про природу речей. III, 83–86). Таке розуміння цієї та інших чеснот дає йому змогу зробити висновок про примат індивідуалізму: краще жити спокійно, підпорядковуючись іншим, ніж мати клопіт, правлячи людьми (Про природу речей. V. 1127–1128). Отже, повага до індивіду має бути однією з головних цінностей суспільства.

Висновки основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Підбиваючи підсумки розгляду питань, які були предметом дослідження, може резюмувати таке.

Хоча прихильники римського стоїцизму нерідко піддавали погляди епікурейців критиці, але з погляду визначення засад Римського права, його ціннісних пріоритетів ці течії чудово доповнювали одна одну.

Погляди стоїків більшою мірою слугували підґрунтям публічного права, торкаючись проблем стосунків громадянина із суспільством (державою), питань влади, правління тощо, а вже потім могли бути цікавими з погляду права приватної особи.

Епікурейці ж, навпаки, розглядали проблеми суспільства, йдучи до них від потреб, поглядів, волі окремих індивідів. Тобто визначальними тут визнавалися саме приватні права. Тому цілком природним видається, що вплив епікурейських поглядів на становлення засад приватного права мав бути більш значним. Хоча варто ще раз під-

креслити, що стоїчне й епікурейське бачення світу у Стародавньому Римі, визначення цінностей, які слугували підґрунтям формування права, не протиставляються, а доповнюють одне одного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаптація України до переходу світ-системи від одно – до багатополюсності: аналітична доповідь / за ред. М. Михальченка. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 33–35.
2. Костенко О.М. Дискусія про природне право має продовжуватися... 25 квітня 2019 р. URL: <https://www.facebook.com/100004259206425/posts/1250079415144020/>.
3. Кримський С. Універсум. *Філософський енциклопедичний словник* / В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори); І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
4. Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва: Наука, 1969. 324 с.
5. Дюрант В. Цезар и Христос / пер. с англ. В.В. Федорина Москва: КРОН-ПРЕСС, 1995. 736 с.
6. Асмус Б.Ф. Античная философия. Москва, 1976. 544 с.
7. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. III–I вв. до н. э. Москва: Наука, 1977. 257 с.
8. Луцій Аней Сенека. Моральні листи до Луцилія. Лист 31.11; 49.5.
9. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Киев: Университетская типография, 1869. Ч. 1. 417 с.
10. Яан Унт. «Размышления» Марка Аврелия как литературный и философский памятник. *Марк Аврелий Антонин. Размышления* / изд. подгот. А.И. Доватур, А.К. Гаврилов. Ленинград: Наука, 1985. 248 с.
11. Культура Древнего Рима. Москва: Наука, 1985. Т. 1. 432 с.

Харитонов Євген Олегович, Харитонova Олена Іванівна **ПРИВАТНЕ ПРАВО: ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ**

У статті розглядається вплив суспільних цінностей на формування концепту приватного права. На підґрунті розуміння цінностей як імперативів, норм та ідеалів для людської думки, людської дії й соціально-історичної творчості стверджується, що «римське право» мало основою такі ціннісні категорії, як «справедливість», «добра совість», «добра воля», «громадська честь», «доблесть», «порядність». Доводиться, що уявлення римського суспільства про справедливість, добро та зло, інші цінності сформовані під впливом етичних положень давньогрецької філософії, сприйнятих потім римською ментальністю.

Ключові слова: приватне право, цінності, концепт, римське право, стоїцизм, епікурейство.

Харитонов Евгений Олегович, Харитонova Елена Ивановна **ЧАСТНОЕ ПРАВО: ЦЕННОСТНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНЦЕПТА**

В статье анализируется влияние общественных ценностей на формирование концепта частного права. На основе понимания ценностей как императивов, норм и идеалов для человеческой мысли, человеческих действий и социально-исторического творчества утверждается, что «римское право» имело в основе такие ценностные категории, как «справедливость», «добрая совесть», «добрая воля», «общественная честь», «доблесть», «порядочность». Доказывается, что представления римского общества о справедливости, добре и зле, другие ценности сформированы под влиянием этических положений древнегреческой философии, воспринятых затем римской ментальностью.

Ключевые слова: частное право, ценности, концепт, римское право, стоицизм, эпикурейство.

Kharytonov Yevhen, Kharytonova Olena **PRIVATE LAW: VALUE ASPECTS OF FORMING A CONCEPT**

The article analyzes the influence of social values on the formation of the concept of private law. Based on the understanding of values as imperatives, norms and ideals for human thought, human action and socio-historical creativity, it is stated that “Roman law”, as the embodiment of real and existing laws of natural law, became the basis of modern law in Europe. Derived from Roman law, the concept of “Roman private law” is the basis for the formation of the modern concept of private law.

The maxim of Ulpianus is analyzed, according to which the notion “right” (jus) derives its name from the word “justitia”, since “right is the science of good and justice” (A.1.1). It is proved that the term “justitia” should not be translated as “jurisdiction”, but as “justice”, thus linking it directly with basic civilizational values. It is the latter that corresponds to the concept of law in ancient Rome, where in the period of the Republic and Principate such value categories as “justice”, “good conscience”, “good will”, “public honor”, “valor”, “decency” became extremely important. Although in everyday life not all the inhabitants of Rome adhered to these principles, these concepts were social values for the Romans and should be considered in that sense.

It is proved that the ideas of justice, good and evil, other values of the Roman society, were formed under the influence of the ethical principles of ancient Greek philosophy, later adopted by the Roman mentality.

Analysis of the Stoic and Epicurean doctrine of the formation of the value basis of Roman law gave grounds for the conclusion that the Stoics' views served to a greater extent the basis of public law, as they related to the problems of

relations between a citizen and society (state), problems of power, governance, etc. Later they could be interesting from the point of view of the right of a private person. On the other hand, the Epicureans considered the problems of society, going to them from the needs, attitudes, and the will of certain individuals. That is, it was private rights that were recognized as defining here. Therefore, the influence of the Epicurean views on the establishment of the foundations of private law should have been more significant. At the same time, it is emphasized that the stoic and epicurean vision of the world in ancient Rome, in defining the values that served as the basis for the formation of law, are not opposed, but complementary.

Key words: private law, values, concept, Roman law, stoicism, epicureanism.